

DANTE ELSŐ MAGYAR FORDÍTÓI. — CSÁSZÁR FERENCZ, BÁLINTH GYULA.

I.

A magyar irodalom a XIX. század második feléig egyetlen számottevő Dante-cikket vagy fordítást sem képes fölmutatni. Az Akadémia *Tudománytár*-a az 1830-as és 40-es évek folyamán szóba hozza ugyan olykor a *divino poetát*, de mindig csak mellesleg, német és angol recenziók alapján, az eredetiség legcsekélyebb igénye nélkül.¹

A *Gerusalemme liberata* magyarításában földieink közül többen fáradoztak, a »szent költemény« átültetésére azonban a kezdet kezdetén elakadt Döbrentei Gáboron kívül senki sem vállalkozott.² Joggal sóhajt föl tehát 1841-ben Almási Balogh Pál: »Mikor fogja honunk Olaszhon géniuszainak munkáit anyai nyelven birni? Úgyszólván semmink sincs olaszból, pedig mennyi nagy emberek dicsőíték az olasz literatúra egét, kiknek remek munkáik minden művelt nemzetek nyelvére le vannak fordítva.«³

A talján nyelv alapos ismerője, az első vérbeli magyar dantista: Császár Ferencz ekkor már ott ül az Akadémiában. Mi sem természetesebb, mint hogy a Balogh Pál kérdése lelkébe nyilallik. Költő és novellista, jogtudós és műfordító: fényes jövő, nehéz feladatok, súlyos megpróbáltatások várnak reája . . .

Kolgyári Császár Ferencz 1807 július 9-én Zalaegerszegen született. Atyja korán elhalt. Neveltetéséről rokonai gondoskodtak.⁴ A középiskolát Szombathelyen, Kőszegen és Sopronban végezte. Papnak készült s 1822-ben Pannonhalmán Szent Benedek rendjébe

¹ Tudománytár, 1835. VIII. 204. lap; 1838. III. 108. és 109. lap; 1840. VII. 357. lap.

² Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi dr. Váczi János. Budapest, 1893. IV. 512. lap. — Toldy Ferencz: A magyar költészet kézikönyve. Budapest, 1876. III. 259. lap.

³ Tudománytár, 1841. V. 245. lap.

⁴ »Én nem örököltem semmit, írta Derverits Kálmánnak Pestről 1858 augusztus 1-én; — maradt pár hold föld reám is Egerszegen, de részint a mostoha apa, részint némely jó emberek kiskorúságom alatt túltettek azon is.« — Lásd: Adatok Zalamegye történetéhez. Szerkeszti s kiadja Bátorfi Lajos. Nagykanizsa, 1876. II. 245. lap.

Költője Császár Ferencz
nyug. kiv. Helyismeret.

lépett. Guzmics Izidor emelte itten a szépehetségű ifjút szárnyai alá. Róla éneklí később a hálás tanítvány:

Te bátorítál lantot hogy ragadjak,
Midőn szívemnek édes vágya kél:
Dalt zengedezni a bús honfiaknak,
Könyezve a hon gyászemlékinél.¹

Két év mulva elhagyja a szerzetet s a bölcseleti kurzus befejeztével a veszprémi szemináriumba véteti föl magát.

¹ Császár Ferencz költeményei. Bővített kiadás. Budán, 1846. 8. lap.

A theologia alapelemeit Pesten hallgatja, de kedveszegetten mihamar örökre búcsut mond a papi pályának.

Ezentúl a pesti és zágrábi egyetemeken jogi tanulmányokkal foglalkozik, leckeórákat ad, nevelősködik és irogat.¹

Huszonhárom éves korában a fiumei királyi gimnázium magyar nyelv- és irodalom professzora.² Folyton tanul, tanít, buzgólkodik s lankadatlan, sokoldalú munkásságával, nemkülönben szeretetreméltó úri modorával úgy a társadalmi, mint az irodalmi körök becsülését kivívja.

Majdnem két lusztrumot tölt a magyar tengerparton. Ez alatt családot alapít, lerakja az ügyvédi vizsgát, olasz nyelven magyar grammatikát kompilál,³ csinos matrózdalaival, szonettjeivel⁴ és elbeszéléseivel hírnévre tesz szert, magyarra fordítja Beccariat,⁵ Notat,⁶ Alfierit,⁷ Bont,⁸ olaszra Kisfaludy Károly néhány szindarabját,⁹ levelez Guzmicscal, Döbrenteivel, Toldyval. Egy ideig fiumei

¹ Öröm-Dall, melyel méltós. gróf Draskovich György ur hitvesének szül. báró Orczy Anna asszonyságnak születése ünnepén fiui hálás részvétellel szíveskednek gróf Draskovich László és Theodor. Pest, 1827. (Csász. F. írta). — Kemendvár. Rege öt énekben. Pest, 1828.

² »A ventitre anni fu nominato professore di lingua ungherese nell' università di Fiume« — mondja tévesen Carlo del Balzo Császár Ferencz életrajzában: Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. Roma, 1889. I. p. 24.

³ Grammatica ungherese dell' Avvocato Francesco Császár patrizio consigliere dei due liberi distretti di Fiume e di Buccari; membro corrisp. dell' Accademia ungarica. Pestino, 1833.

Del Balzo idézett munkája (p. 24.) Császár mythologiai szótáráról (Görög-római mythologiai szótár. Pest, 1844.) azt állítja, hogy a magyar irodalomról fontos adatokat tartalmaz, »si trovano importanti notizie sulla letteratura ungherese.« E megjegyzést azonban a *Grammatica ungherese*-re kell vonatkoztatnunk, melynek második részében olasz nyelven Bajza, Baróti-Szabó, Berzsenyi, Czuczor, Döbrentei, Fáy, Guzmics, Horváth Endre, Kazinczy, Kis János, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Szemere Pál, Szentmiklósy, Virág, Vitkovics és Vörösmarty rövid életrajzai — breve prospetto della letteratura ungarica nel secolo XIX. — olvashatók.

⁴ Sonett koszorú. Fiume, 1831.

⁵ A bűnök és büntetésekről. Beccaria után olaszból. Zágráb, 1834.

⁶ A nőtlen philosophus. Nota Albert után olaszból. Buda, 1833.

⁷ Orestes. Szomorújáték 5 felv. gróf Alfieri Victoriustól. Eredeti olaszból. Buda, 1836. — Sofonisba. Szomorújáték 5 felv. gróf Alfieri Victoriustól. Buda, 1836.

⁸ Semmi rosszat. Vigj. 3 felv. Bon Ferencz (helyesen: Ágost) után olaszból. Buda, 1841.

⁹ Fiuméből 1835. aug. 7-én írja Toldy Ferencznek, hogy Kisfaludy Károly néhány szindarabjával akarja a fiumei olaszokat megismertetni. A »Szegetszeggel«-t már lefordította, »A leányórző«-vel pedig ekkor bíbelődött. »E két darabot, ha lehetséges még az őszzel sajtó alá eresztem Velenczében s így megismerik jobban az olaszok is litteratúránkat.« — 1835. október 30-án írja ugyancsak Toldynak: »Kisfaludy darabjai közül a »Csalódások«-at kezdtem fordítani, melyet a »Szeget-szeggel«-el kívánok adni egy kötetben a tavasszal; ezt »Astuzia contro astuzia«, amazt pedig »Le illusioni« czímmel.« — Mindkét levél az Akadémia kéziratárában.

második városbíró, majd a konzulátusi törvényszék szavazati joggal fölrüházott aktuáriusa.

A magyar tudományos Akadémia 1832. márczius 9-én levelező tagjává választja, Fiume 1833. július 7-én patriczius tanácsosi ranggal tünteti ki s Zala vármegye 1835-ben táblabírái közé igtatja.

A hosszas számkivetést mindamellett megúnva, 1839-ben a budai studiorum et censurae commissionál keres alkalmazást, hová még ugyanabban az évben ki is nevezik.

Mielőtt új állását elfoglalná, Triesztbe és Veneziába hajózik. Innen egész Észak-Olaszországot bejárja. Útba ejti Padovát, Vicenzát, Possagnet (Canova szülőfaluját), Veronát, Milanót, Certosa di Paviát, Torinót, Alessandriát, Genovát, Sestri di Levantét, Carrarát, Luccát, Pisát, Livornot, Firenzét, Bolognát, Ferrarát és Arquát. — A természet és művészet csodáit, valamint a történelmi nevezetességű helyeket és emlékeket tudással és elragadtatással szemléli. Kétkötetes úti naplója ma is kellemes olvasmány.¹

A fővárosba költözve, nem sokáig marad a helytartótanácsi tudományi biztosságnál és könyvvizsgáló testületnél. Áthelyezik a pesti váltótörvényszékhez s a zalaegerszegi szegény csizmadia fia 1846. augusztus 31-én már a hétszemélyes tábla bírója s 1847. december 23-án az Akadémia tiszteleti tagja.

Egyre-másra jelennek meg jogi szakmunkái,² de azért a szépirodalmat is serényen műveli. Kiadja verseit,³ Thern Károly számára opera-szövegről gondoskodik.⁴ Összegyűjti beszéleyeit⁵ s nem lát világot folyóirat, alkalmi emlékkönyv vagy almanach, mely tőle közleményeket ne hozna. Mesterségesen finomkodó, betegesen érzélgő, választékos stílusú verseit a szalónokban tetszéssel fogadják.

Hébe-hóba egy-egy kritikát is megereszt.

A poezisben Manzoni jelmondatát követi: Celesti accenti ricorderò, se amica Dea m' ispira. Petőfi erőteljes kiszólásait tehát nem szenvedheti. Egyénileg is húzódik tőle, mert betyáros szitkozódónak és erkölcstelen írónak tartja. Ily értelemben bírálja a legnagyobb magyar lírikust Frankenburg Adolf *Irodalmi Ór-ének* 1845. augusztus 16-iki és szeptember 6-iki számában.

Petőfi nem maradt adósa. Az *Úti levelek*ben éles gúnynyal csipkedi, vágja⁶ s egy kiméletlen versében («Egy kritikushoz») még alacsony származását is fölhányja.

¹ Utazás Olaszországban. Irta Császár Ferencz. Budán, 1844.

² A magyar váltójog. Budán, 1840. — Váltójogi műszótár. Budán, 1840. — Váltóóvások. Budán, 1840. — A magyar csődtörvénykezés rendszere. Pest, 1846. stb.

³ Császár Ferencz költeményei. Pest, 1841.

⁴ Tihany ostroma. Komoly lantos dráma 3 szakaszban. Zenéje Thern Károlytól. Pest, 1845.

⁵ Császár Ferencz beszéleyei. Pest, 1846.

⁶ Petőfi Sándor vegyes művei. Budapest, 1895. II. 353. és 374. lap.

Császár Ferenczet bántja a dolog, de egyébként boldogan ét feleségével és hat gyermekével. Befolyása, tekintélye, vagyona folyton gyarapszik. Vácz mellett Papvölgyben kies szőlőt és nyári lakot vásárol.

A forradalom alatt azonban egyik csapás a másik után éri. Mint politikus mérsékelt elveket vall, azért, mikor a függetlenségi nyilatkozat után a nemzeti kormány a pesti főtörvényszéket újra szervezi, a bírák közül kihagyják s fizetését beszüntetik. Ekkoriban írja — 1849. június 21-én Vukovich Sebő igazságügyminiszternek:

»Nem kérek hivatalt, hisz Vukovich tudja, mit tegyen s mit teend velem. Adja vissza méltatlanul elvett becsületesemet a nemzet előtt, ezzel tartozik... Vállalkoznék osztályfőnöki állásra a fordítói szakban... Talán nem azért tanultam, vesződtem, szolgáltam becsülettel huszonegy évig, hogy elvégre kapálni menjek? de ha kell, azt is megteszem a hazáért. Éjjeli, nappali húsz évi fáradságom csekély gyümölcsét könyvekbe fektettem; szép gyűjteményem különösen nagy külföldi történeti, közgazdasági s belletrisztikai könyvekben. Nekem sok ezrekbe kerültek, sok százakba csak a kötések. Tedd, kedves jó Berczim, hogy valamely intézet vagy mi számára megvétessék. Olcsón adom, igen olcsón... Kérlek tégy valamit, mert különben kénytelen leszek darabonkint elpazarolni... Három hónap óta nincs fizetésem, nincs semmi keresetem.«¹

Kérelme süket fülekre talált. Hozzá az oroszok a vácsi csata alkalmával, 1849. július 17-én, szőlőjével együtt papvölgyi villáját is elpusztítják.

Ráköszönt a szegénység... Hogy magát és családját fentarthassa, ügyvédi irodát nyit s nyugdíjának kiutalását is folyton sürgeti.

Nagyjelentőségű mozzanat pályáján a *Pesti Napló* megalapítása.

Sokan ráfogták, hogy ezzel fekete-sárga lapot adott a nemzet kezébe. Igaz, hogy a *Pesti Napló* nem volt negyvennyolczas újság, mert 1850-ben, a rémuralom legsötétebb napjaiban ilyen nem is lehetett, de annál hevesebben küzdött a konzervatívek ellen, kik a birodalmi egység alapján való kibékülésre csináltak terveket.

Császár Ferencz hazafiságát különben fényes világításba helyezi az a körülmény, hogy a rendőrség 1851. szeptember 6-án megfosztja a *Pesti Napló* tulajdonjogától.²

A *Divatcsarnok* című folyóiratot 1853-tól s a *Törvénykezési*

¹ Ifj. Ábrányi Kornél: Császár Ferenczről. *Pesti Napló*, 1883. évfolyam, 234. szám.

² Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. Irta Beksics Gusztáv. Budapest, 1883. 164—66. lap.

Lapok-at 1857-től haláláig, a *Magyar Hölgyek Naptár*-át 1855-től 1857-ig szerkeszti.

Az ötvenes évek közepén az Akadémia ügyésze s keresett fiskális. Urbéri pörei, csődtömeggondnokságai sorsát ismét annyira felvirágoztatják, hogy Kerepesen kétszáz hold gazdája lehet s itt épen újabb nyaralót épít, mikor 1858. augusztus 17-én váratlanul örökre lehúnyja szemét.

Sirja a kerepesi temetőben domborul.

Az Akadémiában 1871 februárius 27-én dr. Suhayda János mondott fölötte emlékbeszédet.¹

Toldy kihagyta a *Magyar költészet kézikönyvé*-ből, pedig igazság szerint őt ép úgy föl kellett volna vennie, mint a hogy Szemere Pált, Szentmiklóssy Alajost vagy akár Döbrentei Gábort fölvette. Férfiúi jellemben, tehetségben, hazaszeretben és irodalmi érdemekben egyiküknél sem állott alantabb.

* * *

A Kisfaludy-Társaság Császár Ferenczet 1845. januárius 28-án választotta tagjává. Ünnepeles bevezettetése november 8-án történt.

Az új tagot Szontágh Gusztáv üdvözölte. Költői és tudományos működése mellett főként olaszból készült fordításait magasztalta. »Hivatásod, mondá, ezen irodalom kincseit honosítani, s erre Téged nemcsak ezen nyelv s irodalom ismerete; nem csupán magyar előadásod tisztasága, könnyű folyama s hajlékonysága hív fel, hanem saját, az olasz nemzethez rokon geniuszod is. Eredeti munkásságodon kívül, légy tehát egyszersmind képviselője köztünk az olasz irodalomnak.«²

Császár az olasz költészet történetének áttekintésével és Ugo Foscolo *A sírokról* című költeményének magyarításával foglalt székelt.³

Foscolótól később *Jacopo Ortis utolsó levelei*-t is lefordította.⁴

Silvio Pellico műveiből az emberi kötelességekről szóló értekezést (»Dei doveri degli uomini«) és a *Francesca da Rimini* című ötfelvonásos tragédiát ültette át nyelvünkre. Az előbbi 1853-ban jelent meg,⁵ az utóbbi kézirat maradt.⁶

Boccaccio dekameronjával teljesen elkészült, de csak a negye-

¹ Emlékbeszéd Császár Ferencz tiszteleti tag fölött. Pest, 1871.

² A Kisfaludy-Társaság évlapjai. 1845—1846. Budapest, 1849. XVII. lap.

³ U. o. 405—434. lap.

⁴ Jacopo Ortisz utolsó levelei. Olasz regény. Budapest, 1851.

⁵ Pellico Silvio értekezése az emberi kötelességekről. Pest, 1853.

⁶ Abafi Lajos: A nemzeti színház levéltára. Figyelő. 1884. XVII.

dik nap 4-dik s az ötödik nap 2., 5., 8. és 9-dik novelláit adta ki a *Divatcsarnok* 1853-dik és 1854-dik évi folyamában.

A *Divina Commediá*-ról 1839-diki olaszországi úti naplójában ezt írta: »Sajnálunk lehet, hogy e felséges költeményt, melyet a nyugati nemzetek költői versenygve iparkodtak nyelvökre átfordítani, irodalmunk még nem bírja.«¹

Valószínű, hogy átültetését már ekkor elhatározta.

Pestre jövet haladéktalanul közölte tervét Toldyval, ki azonban — igen helyesen — figyelmét előbb a *Vita nuova*-ra irányította.

Birtokomban van G. Porta olasz publicistának egy Veneziából 1851. szeptember 7-ről keltezett levele, melyben örömeinek ad kifejezést a fölött, hogy Császár Dantet fordítja. »Sento con piacere, che Voi traducete il nostro Dante immortale.«

Ez a legelső nyom a Dante-fordítások komoly munkába vételéről.

Toldyt 1852. július 31-én tudósítja papvölgyi magányából: »*Jelenen szorgalmasan dantezok*. Vajha megjönné már nyugdíjam, hogy egész nyugodtsággal folytathatnám munkámat s ne volnék kénytelen többször vásáriakkal szakasztani meg azt. Már csak ez oknál fogva is szeretnék pár év alatt vele készen lenni, mert most van kiadóm, melegkeblű Mecenásom, kit az Ég soká éltessen.«²

Egyben elküldi néki az *Új Magyar Múzeum* számára a *Vita nuova* első nyolcz fejezetének fordítását, Toldyhoz, a szerkesztőhöz, intézett dedikáció és bevezetés kíséretében.

Az *Új Magyar Múzeum* csakugyan hozza a mutatóványt³ sor alatt Toldy levelével:

»Császár Ferencznek — Toldy F. Dante azon óriási kapu a hanyatló középkor s a hajnalló ujkor félderős mesgyéjén, melyen keresztül kell mennie annak, ki amazt és ezt, úgy azon nagy eszmeforradalmat a maga első mozgalmaiban érteni akarja, mely egy új philosophiát, új életet s új költészetet szült idővel. Te e roppant szellem műveit nyelvünkön ujja teremteni határozád, évek óta folynak tanulmányaid és kísérleteid, azon tisztelettel a költők egyik legnagyobbika iránt, mely reá méltónak bizonyít. A nagy közönség nem fogja méltányolni a nagy művet, mely studiumot és gondolkodást követel; de fogják a mélyebb szellemek, s ez valamint nemzetünknek a művelt világ előtt becsületére, úgy a bölcsészet és költés barátjaira kimeríthetetlen szellemi táplálék leszen, mely reményljük, irodalmunkra is termékenyítőleg hatand vissza. Ne

¹ Utazás Olaszországban. Irta Császár Ferencz. Buda, 1844. I. 168. lap.

² Császár Ferencz levelezése Toldy Ferenczcczel. A m. t. Akadémia kéziratárában.

³ Új Magyar Múzeum. 1852. Ajánlás 687—89. lap; bevezetés 689—91. lap; fordítás 691—704. lap.

csüggedj a páratlan nehézségű pályán; buzdítson a koszorú, mely azon el nem maradhat, és mondd meg azon nagy szívű szent férfinak, ki nélkül Dantet tőled nem vehetjük vala, hogy a nemzet tudni fogja, kinek köszönheti azt. Örömmel adom át e mutatványt az Új M. Múzeum tudományos és művelt közönségének, s kikötésed szerint mindenestől, bár elősoraid több mint egy helyütt piritanak.«¹

Császár 1852. augusztus 22-én újságolja Toldynak, hogy a *Vita nuova*-val végig elkészült. Csak gyalulgatása és kommentálása van hátra.

Közben Dante kisebb költeményeivel vesződik. Lefordítja s jegyzetekkel látja el a »Fresca rosa novella« kezdetű ballátát, átülteti a »Poichè saziar non posso« kezdetű dalt, az »Jo mi son pargoletta« első hat sorát, továbbá a »Deh nuvoletta« ballátát, melyet bő kommentárral az Akadémiában is felolvas.²

Az *Új élet*-re 1853. októberében hirdet előfizetést. »Hosszabb Dante tanulmányainnak egy részét, mondja, a nagy költő »Új élet« című munkáját, melyet igen helyesen nevez a francia ítések egyike »önregény«-nek, magyar fordításban kiadni szándékozván, fölkérem irodalmunk hiveit annak pártolására. Első műve volt ez a »Költők költőjének«, az Isteni Színjáték halhatatlan írójának s mintegy kulcs gyanánt van, melylyel a legnagyobb olasz lelkébe nyithatunk. Tudtommal első lesz a magyar irodalomban is az »Új élet« általam kiadandott ezen fordítása, mely talán majd utat tőrend Dante többi műveihez.«

A közönség Császár fölhívását meglepő érdeklődéssel fogadta. Műve decemberben került sajtó alá s 1854 elején jelent meg ötszáz példányban. Az előfizetők valamennyit széthordták.

Az »elismerési és barátsági zálogul« Toldynak ajánlott munka nyolczadrét alakú. A belső címlapjával szemközt levő Dante-képet Rafael *Disputa*-ja után Riedel metszette fába. Első nyolcz oldalát (I—VIII.) a dedikáció foglalja el, különben pedig a kétszáznyolcz oldalra (1—208) terjedő könyvből húsz oldal jut Dante életírási vázlatára (3—22), huszonhét a bevezetésre (23—49), negyvenhat a jegyzetekre (163—208). A szöveg maga százkilencz oldal (51—160). »Ha van benne, írja Császár, mint sok évi Dante-tanulmányom első gyümölcsében, legkisebb érdem: annak elismerése csak a jövő kortól várható, mely előtt, mint a magyar Dante-irodalom ügyegetője fogok állhatni.«⁴

Kezemenél van Császárnak egy 1854. július 27-én idősb Markó Károlyhoz intézett olasz levele, melyben arra kéri Firenzében lakó festőművész honfitársát, hogy küldje el neki a Giotto-féle Dante-

¹ U, o. 689. lap.

² Megjelent az *Új Magyar Múzeumban*. 1853. I. 317—324. lap.

³ Divatcsarnok, 1853. 56. szám.

⁴ Allighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve Császár Ferencz által. Pest, 1854. VIII. lap.

arczkép reprodukcióját, mert az *Új élet*-ből második kiadást tervez s ezt akarja vele díszíteni, »poi ch' io intendo di far stamparne una *seconda* edizione della mia traduzione della *Vita nuova*«.

Markó nem válaszol, de Császár a *Divatcsarnok* 1854. október 10-diki számában már jelzi, hogy az *Új élet* második kiadása nemsokára kapható lesz.

E kiadás tizenkettedrét alakú, csinosabb az elsőnél s Dante arczképét Vidéky Jánosnak szintén Rafael után komponált, rendkívül gyarló rézmetszetében hozza.¹

Jól gondolta Császár, hogy a *Vita nuova*-hoz a Giotto Dantejának fiatalos képe illik: virággal kezében, könyvvel a hóna alatt. A *Disputa* szigorú tekintetű Danteja, gondoktól és szenvedésektől barázdált ábrázatával inkább a *Divina Commedia* élére való . . .

Menneyeien tiszta szerelemnek aranyzománczczzal ékes relikváriuma a *Vita nuova*. Ha fölpattantjuk, tavaszi álmok rózsás köde, kenetes bánatok illata árad belőle . . .

Sikerült-e vajjon Császárnak ez erekljeszekerényt olvasói számára fölnyitnia? Vagy sikerült-e legalább színpompában ragyogó külsejéről elfogadható, hű másolatot vennie?

Tökéletesen egyik sem sikerült.

Ő Kazinczy fordító-iskolájának volt a híve: görögöt görögösen, deákot deákosan, olaszt olaszosan . . .

A szellem tolmácsolása helyett a betűszerinti hűségre való törekvés merítette ki minden becsvágyát. A gyakorlott szonett-költő ez ambíciójának még a rímeket is föláldozta. A verses részeket következetesen rím nélküli hatodfeles jambusokban fordította.

Az *Új élet* bevezetésében mondja, hogy szándékosan ragaszkodott az olasz mondatfűzésekhez.² E szerencsétlen elv keresztülvitelében vált idegenszerűvé, sőt gyakran értelmetlenné. Míg egyéb munkáinak stílusa könnyen gördült, Danteval, az óriással szemközt valósággal dadogott.

Neologizmusai és szóficzamításai izetlenné és kellemetlenül feszengővé tették.

A *Vita nuova* magyarításánál az A. Zatta 1757—58-diki veneziai Dante-kiadásának ama példányát használta, melyet József

¹ Tévedett tehát Imre Sándor, mikor a második kiadásról a következőket írta: »A mű cím lapján *második kiadás*-t olvasunk, mi nem azt teszi, hogy kétszer önállóan jelent meg, legfeljebb csak azt, hogy a folyóiratbeli megjelenése után még egy, mint önálló egyetlen egy kiadás is jöhetett létre.« Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 137. lap.

² Allighieri Dante *Új élete*. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve Császár Ferencz által. Második kiadás. Pest 1854. 74. lap.

nádor hagyott a budapesti egyetem könyvtárának.¹ E kiadás szövege nincs részekre aprózva, a fejezetek számát tehát Förster nyomán² maga írta a sorok közé.

A G. Pasquali-féle 1751-diki veneziai kiadást szintén nézegette, jóllehet a két textus legföljebb a sajtóhibákban tér el egymástól.³

A fordítások közül a Försteré és Delécluze-é⁴ voltak szeme előtt. A jegyzetelésben Försteren kívül Wittet követte.⁵

A jegyzetek keretébe illesztette Dante da Majano, Cino da Pistoja és Quido Cavalcanti válasz-sonettjeinek jambusos, rímetlen fordításait, melyeket a *Poesie di mille autori*-ban Carlo del Balzo is lenyomatott.⁶

A *Divina Commedia* a mult század közepén már mindennapi olvasmánya volt a nyugati népeknek, mit a *Vita nuova*-ról ma sem lehet elmondani. Érthető, hogy Császár részéről ennek átültetése csupán előkészület, bevezetés akart lenni a »poema sacro« magyarisításához. Terjedelmesebb életrajzot azért nem írt hozzá, mert ezt az *Isteni Színjáték* elé szánta . . .

Papvölgyben, 1852. szeptemberében fog a *Divina Commedia*-hoz még pedig oly tűzzel, hogy — jegyzetei szerint — naponkint egy éneket fordít le hatodfeles rím nélküli jambusokban.⁷

Az *Inferno* I—VII és XXXIII-dik énekével így hamar elkészült. Prózában a XV. éneket is lefordította, de csak 42 sort tett át belőle versekbe.

A *Purgatorio* I. énekének 1—51 sorával hasonlóan megpróbálkozott s e próbának néhány sora látott a *Divina Commedia* vajudó magyarosításából legelőbb nyomdafestéket.

Történt ugyanis, hogy a *Divatcsarnok* 1853-dik évfolyama

¹ Dante: Tutte le opere. Dedicata alla sagra imperial maestà di Elisabetta Petrowna dal conte C. Zapata de Cisneros. Venezia 1757—58., V. I—IV. A »Vita nuova« a IV. kötet első részében.

² Das neue Leben von Dante Alighieri. Aus dem Italienischen übersetzt und erläutert von Karl Förster. Leipzig, 1841.

³ Dante: Opere. Venezia, 1751. I—V. vol. A *Vita nuova* az ötödik kötetben.

⁴ La vie nouvelle, traduite pour la première fois par E. J. Delécluze. Nouvelle édition. Paris, 1843.

⁵ Dante Alighieri's lyrische Gedichte. Übersetzt und erklärt von Ludwig Kannegiesser und Karl Witte. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1842. I—II. A jegyzetek kizárólag Wittétől.

⁶ Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. Roma, 1889. I. p. 24: »Cavalcanti Quido Válasza«; p. 40: »Cino da Pistoja Válasza«; p. 52: »Dante da Maiano Válasza.«

⁷ Egy-egy ének lefordítása Carynek átlag két napját vette igénybe. Lásd: Memoir of the Rev. Henry Francis Cary, translator of Dante. With his literary journal and letters. London, 1847. I. p. 103 sgg. — H. W. Longfellownak ugyanahhoz a munkához egy napra volt szüksége. L.: Dante in America. A historical and bibliographical study by Theodore Koch. Boston, 1896, p. 40. — De mennyi tanulmány előzte meg és mennyi javítás követte Cary és Longfellow fordítását!

Humboldt Sándor után egy cikket közölt *Mentovich Ferencz*-től (1819—1879) a déli kereszt csillagképéről. Mentovich ebben a Purgatorio I. énekének Humboldt-idézte 22—27. sorait így tolmácsolta:

A másik sarkhoz vágyva, jobbra tértem
És láték négy tündöklő csillagot,
Melyet az első pár ismerhetett csak.
Fényes világuk széjjel áradott.
Oh árva föld, te pusztá, zordon éjszak,
Szép fényöket meg nem pillanthatod.

Megbocsátja az én t. munkatársam és barátom, írta Császár a Mentovich fordításához fűzött szerkesztői jegyzetben, ha Dante e verseit a »Vezeklény« I-ső énekéből a saját fordításom szerint is ideigtatom:

Én jobbfelőlrre fordulék s figyeltem
A déli gönczre, hol négy csillag ége:
Látvák az első néptől, senkimástól.
Az ég örülni látszék lángjaiknak.
Ó éjszakának özvegyült vidéke,
Hogy láthatásuk tőled megtagadva.¹

Kétségtelenül hívebb fordítás, de magyartalanabb is a Mentovichénál!

Császár »dantezása« 1852 októberétől szünetelt.

Mikor 1854 április 9-én Egerben a Serravalle-codexet átvizsgálta, mintha friss ösztöngést kapott volna. A nevezetes kéziratról az Akadémia 1854 június 12-diki ülésén értekezett s felolvasását, melybe az *Inferno* I. 1—6, II. 1—9, III. 1—12; *Purgatorio* I. 1—6 és *Paradiso* I, 1—3 sorainak fordítását is beleszötte, az *Új Magyar Múzeumban* közölte.²

A következő évben a Müller Gyula Nagy Naptára hozta az *Új élet* első kiadásából ismert Rafael-Riedel-féle Dante-arckép mellett egy népies Dante-cikkét, vagy helyesebben: anekdotákkal fűszerezett Dante-biográfiáját.³

Adatai részben már megjelenésükkor elavultak voltak s ez főleg annak tulajdonítható, hogy újabb és megbízható források nem állottak rendelkezésére.

Az *Új élet* bevezetésében ismételtlen panaszkodott, hogy köz- és magánkönyvtárainkban az olasz munkák fehér hollók s ha könyvárúsnál rendeljük meg őket, éveik kell reájuk várunk.⁴

¹ Divatcsarnok, 1853 július 31-diki szám, 691. lap. Vezeklény = Purgatorio, göncz = polo, látvák = vista, éjszakának özvegyült vidéke = setten-trional vedovo sito.

² Az egi Dante-codexről. — Új Magyar Múzeum, 1854. II. 153—163. 1.

³ Müller Gyula Nagy Naptára. Pest, 1855. 178—182. lap.

⁴ Allighieri Dante Új élete. Második kiadás. Pest, 1854. 59. és 69. lap.

Örömmel vette tehát 1855-ben Ráth Károly (1829—1868) győri történettudós levelét, melyben Deáky Zsigmond kanonok és caesaropolisi címzetes püspök részéről Dante-kiadásokat és kommentárokat ajánlott föl neki:

»Minden Dantere vonatkozó kiadást és kommentárt — írja 1855 deczember 16-áról keltezett válaszában — hálásan fogadok! ha ajándék, tisztelem; ha eladó — míg győzöm — megveszem; s használat végett a legnagyobb köszönetre érdemesítem. Méltóztassék ezt ő Méltóságának a püspököknek s derék fivérének is, nevemben, szíves üdvözlétem mellett kijelenteni... Ha a Vita nuovara vagy a Convitora vonatkozó kiadások volnának, azok kivétel nélkül mind igen kedvesek leendnek előttem! Ohajtva várom kegyed becses válaszát ezen engem örömmel meglepett ajánlat után. Adja az ég, hogy ismét fölvehessem Dante-tanulmányaimat, melyeket egy idő óta betegeskedésem és sokoldalú napi elfoglaltságom miatt abba kelle hagynom. Tudva, hogy ő méltósága a püspök gyönyörködik Danteban, mihelyt némi érkezősem lesz, beküldöm neki mutatványul az Inferno 3-dik canticáját.«¹

Markó Károlyt is kérte, hogy küldesse el neki Firenzéből Balbo,² Fraticelli,³ Troya,⁴ Pelli⁵ és Rossetti⁶ régóta hajsolt Dante-kiadványait, de a jeles festő e tekintetben sem állott szolgálatára.

Az Inferno elkészült nyolcz énekéből csak az első négy ének fordítását adta ki 1857-ben rövid bevezetéssel *Őszi lombok* című verses könyvének második kötetében⁷ s különlenyomatképen Foscolo és Ippolito Pindemonte egy-egy versével (A sírokról, A sírok) az *Ólasz költők*ből című kis füzetben.⁸

Hogy Dante-fordításai nagy gyönyörűségére voltak, azt nem csak maga emlegeti, de kezeim között levő jegyzetei és könyvkivonatai is tanúsítják. Olvasóinak azonban minél kevesebb jutott ebből a gyönyörűségből. »A rímetlen vers nyügeiben is nehezen mozog s ez nem a simaság, hanem a magyarosság hiányában mutatkozik... Nyelve nehézkes, szörendje erőltetett, kifejezései prózaik.«⁹

¹ Császár Ferencz levelei Ráth Károlyhoz. A M. T. Akadémia kézirat-tárában.

² Vita di Dante. Torino, 1839.

³ Opere minori di Dante. Firenze, 1834—40.

⁴ Del Veltro allegorico di Dante. Firenze, 1826.

⁵ Memorie per servire alla vita di Dante. Firenze, 1823.

⁶ Sullo spirito antipapale che produsse la Riforma, e sulla segreta influenza ch' esercitò nella letteratura d' Europa, e specialmente d' Italia, come risulta da molti suoi classici, massime da Dante, Petrarca, Boccaccio; disquisizioni. Londra, 1832. 52—55. lap.

⁷ Őszi lombok, Császár Ferencztől. Pest, 1857. II. 75—108. lap.

⁸ Ólasz költők. Közli Császár Ferencz. Pest, 1857. 3—36. lap. Az I. ének fordítását Kürcz Antal is közölte az »Alighieri Dante és kora« című munkában. Budapest, 1878.

⁹ A pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Budapest, 1885. 5. lap.

Ime néhány alig érthető sajátos szava és kifejezése :

- Inf. I. 9. Fogok beszélni más ott *láttamokról*.
 16. Fölnézve, láttam *köntösítve* vállát
 33. . . . *pettyesített szőr* . . .
 49. . . . *nőstye farkas* . . .
- Inf. II. 3. *Fáralom* . . .
 7. Musák, s te *fenn-ész* . . .
 78. A körzetében *általabbik* égnék.
 102. Hol én ülök az *ókorú* Rachellel.
- Inf III. 25. *Zavarga* nyelvek.
 135. *Bennente* minden érzéket . . .
- Inf. IV. 5. *Egyent* fölállva . . .
 58. Dávid királyt, és *főaty* Ábrahámot.
 86. *Nézzedsze* . . .
 89. Horác a *gúnyorc*z . . .

Az *Inferno* V., VI., VII. és XXXIII. énekeinek kéziratban maradt fordításai Dante-gyűjteményemet gazdagítják.

Kommentár csupán a XXXIII. énekhez készült. Ez mutatja leghívebben, hogy mint gondolta, mint tervezte Császár a *Divina Commedia* magyarítását és önálló jegyzetelését. Közrebocsátását épen azért kötelességemnek tartom:

A Pokol XXXIII. éneke.

Ez énekben elbeszéli költő Ugolino grófnak és fiainak kegyetlen halálát. Szól aztán a harmadik körönyről, mely Ptolomaeának neveztetik, s melyben azok bűnhődnek, kik a bennök bízokat elárulák: ezek közt találja Alberigo barátot is.

1. Vad ételétől¹-száját fölemelte

A bűntevő, és megtörlé² a fejnek,
 Melyet kupában megroncsolt, hajával.

2. Majd szólt: akarnád,³ hogy kétségbeejtő

Fájdalmamat, mely gondolatban is már,
 Előbb, mint róla szólnék, nyomja szűmet,⁴

¹ Ruggieri érsek koponyájától, melyen (mint az előző énekben mondá a költő) Ugolino, a *bűntevő* rágódott.

² *Megtörlé*: mert szólni készült, hogy annál érthetőbben szólhasson. Fölötte plasticus festés, mely előre sejteti az olvasóval, mily borzalmas tárgyakról fog költő szólni ez énekben.

³ E versharmad akaratlanul is eszünkbe idézi Virgil Aeneisének azon helyét, hol Aeneas Dido fölhevésének engedve, viszontagságairól kezd beszélni: »*Infandum, regina, jubes renovare dolorem.*«

⁴ Oly irtózatos dolgokról akarod, hogy szóljak, melyek, ha csak eszembe jutnak is, elszorítják szívemet: t. i. Ruggieri érsek tettéről, melynek következményeit alább, s különösen a 19—25. vh. hozza fel legszivrázóbban a költő.

3. Ujjá szülessem. Ám ha szóm magul lesz,
Melyből gyalázat nőjjön árulómnak,¹
Kit rágok,² engem szólni látsz együttén
4. És sírni.³ Nem t'om hogy ki vagy, de azt sem,
Mikép jövé e helyre:⁴ ám valólag
Firenzeinek látszol, hogyha hallak.⁵
5. Tudd meg, hogy én gróf Ugolin⁶ valék s ez
Ruggieri érsek.⁷ Elmondom legitten
Ilyen szomszédja mért vagyok.⁸ Hogy átos⁹
6. Elméje végett én, ő benne bizva,¹⁰
Fogságba estem s később meghalattam
Elmondanom nem szükség.¹¹ Ámde a mit eddig
7. Nem hallhatál még, tudniillik: mi kínos
Volt én halálom, meghalod; s tudandod,
Ha vajjon engem megbántott-e? Vékony
8. Rovács¹² a vedlőn,¹³ mely rólam nyéré el
Éhségi címét,¹⁴ s melybe még sok ember
Fog zárva lenni, több holdnak világát

¹ Ha szavaim befolyással lehetnek arra, hogy becstelenségét ezen árulómnak megtudja az egész világ.

² Ugyanazon Ruggieri érsek, kiről alább bővebben.

³ A »látsz« ige sajátlag a »sírni«-hoz tartozik. Így van ez az eredeti szövegben is: »parlare e lagrimare vedrai«; de mindkettőre vonatkozik; mintha azt akarná költő kifejezni, miszerint sok szavát a bűnösnek csak láthatta és nem hallhatta is egyszermind: mivel a fuldoklás azt elfojtotta, s így ő inkább csak arczkinyomásból érthette, mit az neki mondandó vala. (*Perticari.*)

⁴ A pokolba tudniillik, minthogy általában testtel, különösen pedig oly éppel bajos volt oda lejutni.

⁵ Nyelved s kiejtésed egyenesen oda mutatnak, hogy firenzei születés vagy; *valólag*, azaz, nem csalódom, ha annak hiszlek.

⁶ Gróf Ugolino a pizai Gherardeschik családjából. Ugolino, miután Ruggieri pizai érsek segítségével Visconti-Gallura Ninot, Piza akkori bíráját és saját leányai egyikének fiát tovaüzve, e város kormányát elfoglalá s magát Piza zsarnokává tette: ugyanazon Ruggieri által, ki azt hiteté el a néppel, hogy Ugolino Pizát elárulta, s több várait és kastélyait részint a firenzeieknek, részint pedig a lucaiaknak általadta, gyanússá tetetvén, elfogatott, s két fiával és két unokaöccsével együtt egy toronyba záratván, ott éhséggel megöletett.

⁷ Ruggieri az Ubaldiak családjából, pizai érsek. L. a 8. alatti jegyzetet.

⁸ Ilyen; tudniillik öt kinzó szomszédja; mert azon fölül, hogy Ruggieri a többi itt levő kárhözottak rendes büntetését szenvedte, mint láttuk (1. vh.), még Ugolino is rágódott koponyáján.

⁹ Atos, a régi »át« gyökértől, mi annyit jelent, mint: noxa, damnum. L. Kresznerics szótárát, I. k. XXVIII. lap.

¹⁰ Midőn segélyével a főhatalmat Pizában elfoglalta. L. 8. alatti jegyz.

¹¹ Mert még új a történet (1288-ból) s így tudhatod.

¹² Rovács, a »rovc« igétől; keskeny, magas nyílás.

¹³ Az olaszban *muda* áll, mi Dante magyarázói szerint annyit tesz, mint sötét ketrecz, hová a vadász-sólymokat szokták zárni vedlés idején. Így a *Crusca*. Miért is e szóval legsajátosabban hittem visszaadni a *muda* szót. Egyébiránt Ugolino a Gualandi-család pizai kastélyának egyik tornyába volt bezárva.

¹⁴ *La torre della fame*, az éhség tornya soká fenállt még Pizában; s még ma is mutogatnak ott egy toronyalakú rozszant építményt, melyet a hagyomány Ugolino gyászszete után »éhség tornyának« nevez.

9. Mutatta már meg a nyiláson által,
Midőn azon rossz álmodtál álmodám, mely
A bús jövőnek fátylát szétrepeszté.
10. Úr s mesteremnek látszott ez,¹ ki kölykes
Farkast üzött a hegynek, mely miatt nem
Láthatni Luccát a közel Pizából.²
11. Sovány, füttyésző és tanult ebekkel,
Sismondi- és Lanfranchival Gualandit³
Elül szalasztá élén a csapatnak.⁴
12. Rövid futásra megfáradva látszék
Az ap s szülőtti, s úgy tűnt fel, mikéntha
Mégfent agyarral hasgattatni látnám
13. Ágyékukat. Majd fölserkenve jókor,
Álmukba' sírni hallám magzatim, kik
Velem valának s kenyeret esegni.⁵
14. Igen kegyetlen vagy te, hogyha máris
Nem szánsz, szívemnek sejtve érzetét,⁶ s ha
Nem sírsz, mi légyen, min te sírni szoktál?
15. Fölbredénk már s óránk is közelgett,
Melyben szokás volt étkünket feladni;
S álmunknak érte mindegyünk evődött.⁷
16. Én a nyilót lenn beszélgetni hallám
A borzadalmas tornyon⁸ s magzatimnak⁹
Szemökbe néztem, szót egyet sem ejtve.

¹ Ruggieri érsek, ki a népet ellene fölingerelte s így vezére volt és mestere az ellene font cselnek.

² Vadászat képében állítja föl a vesztére szőtt ármányt: a farkas ő maga s kölykei két fia s két unokája. A hegy *San Giuliano* hegye, mely Piza és Lucca közt fekvén, megakadályozza, hogy e városok egyikéből a másikba látni lehessen. A farkas és kölykei által az éhséget akarja jelenteni a költő, mely az álmodóra bekövetkezett.

³ Sismondi, Lanfranchi és Gualandi nemes pizai családok, kik az érsekkel Ugolino vesztére szövöttek.

⁴ Tudniillik őket s egyéb indulatos elleneit lépette föl nyíltan, míg ő az ármányt szöve, alattomban szította ellene az árulás gyanuját.

⁵ Álmukban sírva, kenyeret kértek; mintegy előjelezték a rájuk következő éhséget.

⁶ Meggondolva szívemnek azon kinteljes előérzetét, mely saját álmom és fiaimnak álmombani sírása és kenyérkérése által bennem támadott az iránt, hogy éhhalállal fogunk megöletni.

⁷ Az olasz szövegben *dubitava* áll, mi sajátlag annyit tesz, mint *kételkedni*, de annyit is tesz, mint *aggódni, tartani* (valamitől) s ily értelemben veszi ez igét az olasz magyarázó (Pompeo Venturi) *Zalla* velencei kiadásában is: »előérzve a szerencsétlenséget«.

⁸ Az olasz magyarázók itt sokat vitáznak a felett, ha a szövegben álló *chiavar* igét úgy kell-e érteni, hogy kulccsal zárattott be az ajtó, vagy beszegezett? A legtöbben beszegezést ajánlanak azért is, mert nem hihető, hogy a tömlőcz ajtaja addig nyitva volt volna mindenkor. Egyébiránt némely történetírók említik, miszerint »a pizaiak bezárván a börtön ajtaját, kulcsát az Arnoba vetették«.

⁹ Megjegyzendő, hogy mind itt, mind egyebütt, hol fogolytársairól szól Ugolino, azokat *fiainak* nevezi, noha csak kettő volt fia, a másik kettő unokái

17. Nem sirtam én, úgy megkövült a lelkem;
Könyeztek ők s kis Anzelmóm¹ imígy szólt:
»Atyám, te úgy nézsz, mondd, mi lelt?« — Azonban
18. Én nem könyeztem s nem feleltem az nap,
Sem mely követte azon éjen által,
Míg a világra föl nem tűnt a más nap.²
19. A mint sugárka szállt a fájdalomtelt
Börtönbe és én négyen enmagamnak
Láttam meg sápadt arczát:³ megharaptam
20. Kínomba mindkét kezemet; miért ők
Úgy vélekedvén, mintha ét utáni
Vágyból tevém azt: fölkeltek legottan,
21. S mondák: »kevésbé fáj nekünk atyánk, ha
Belőlünk⁴ ennél: ránk e nyomorú húst
Te öltözéd,⁵ te foszd le azt mirólunk.«
22. Megnyugtam akkor, bújok hogy ne nőjjon:
Az s más naponnan hallgatag maradtunk
Mind. Ah kemény föld! mért te nem nyílál meg.⁶
23. Midőn megértük a negyed napot már,
Gaddo terülten⁷ dőlt le lábaimhoz,
Mondván: »atyám, mért nem segíts mirajtunk?«
24. Ezt szólva meghalt s mint te engem itt látsz,
Elhullni akként láttam én egyenként
Ötöd s hatod nap közben mind a hármat.

lévén. Teszi pedig ezt *Lombardiként* azért, mert mindnyájan Ádámnak vagyunk fiai; vagy mint *Portirelli* sokkal helyesebben jegyzi meg, mivel azt akarja kifejezni, hogy ő két unokáját épen oly hön szerette, mint saját fiai.

¹ Egyike Ugolino unokáinak.

² Az álom utáni másodnap.

³ Másodnapon, mihelyt világos lőn, szétnézett Ugolino fiai s tapasztalta, hogy mind a négynek arca hasonlít önmagáéhoz, melyen az éhség előjelei s következendő kínai mutatkozhattak s így a félelemnek, fájdalomnak nyomai. Így *Biagioli*, ki a költő szavait a lélek állapotának kifejezésére magyarázza. Ellenkezőleg tőn *Lombardi*, ki a külhasonlatosságot akarja értetni. *Venturi* mindkettőt elfogadja. Én *Biagioli* magyarázatát követve a *sápadt* jelzöt tevém ide, bocsánatot kérve Dantétól, ki jelzöt itt nem alkalmazott.

⁴ Annyi mint: testünkből. (*Lombardi*.) Hűség tekintetéből megtartám a szó szerinti magyartíást, noha nyelvünkön a »testünkből« szó sokkal jellemzőbb, mint az olasz *di noi* fordítása: *belőlünk*.

⁵ Tőled, atyánktól, nyerve létünket, te öltötted reánk e testet. — »Ezen 21-dik harmadka (terzina) annyira megtetszett Tassonak a gyöngéd s egyszerűsmind nemes kifejezés miatt, hogy azt nem tudta elegendőkép magasztalni.« *Venturi* e vershez.

⁶ Megszakasztott felkiáltás, mintha következni kellene: »hogy ne értük volna meg a kínokat, melyek most bekövetkeztek«, rögtön elnyeletvén a megnyiló földtől.

⁷ Azaz: egész nagyságában, minthogy az éhségtől elkínózva, meggyengülve, nem állhatott már lábán.

25. Én, már vakultan,¹ támolyogtam fölöttök²
S a holtakat már, még két nap hívám,³ míg
Aztán a kinnál többet tön az éhség.⁴
26. Ezt mondva, forgó szemmel a szegényke
Agyvázat ismét felkapá fogával,
Mely, mint ebé, úgy béhatott a csontba.⁵
27. Ah Piza! csúfja a kies hazán
Népeknek ott, hol *si* hangzik,⁶ mivelhogy
Szomszédid⁷ késnek megbüntetni téged.
28. Mozduljanak meg Capraja s Gorgona,⁸
S állják be gátul Arno⁹ torkolatját,
Hogy megfulasszon benned minden élőt.¹⁰
29. Mert híre volt bár, hogy gróf Ugolino
Árulatával elcsent váraidból:¹¹
Ő magzatit nem kelle így kínoznod.

¹ Már-már haldokolva, minthogy a haldoklónál mindenekelőtt a szem homályosul el. (*Vellutello.*) Itt még az éhség következtetésül is, minthogy a táplálék hiányában látása meggyöngült. (*Lombardi.*)

² Nem járhattam már, csak tapogatózva keresgéltem holttetemöket.

³ Különböznek a szövegek meghatározásában a napoknak, melyekkel Ugolino túlélte fiait. Némelyek (Lombardi, Passigli kiadása s melyek után Catellacci latin; Kannegiesser, Hörwarter és Enk német és Brizeux francia fordítók dolgoztak) két napot tesznek; mások (*Zatta* kiadása, *Portirelli*, *Tom-maseo* és, mely után *Heigelin* német fordítása készült) háromat. Én hajlandó voltam Lombardi szövegét követni, ki e harmadkához ily megjegyzést tön: »Említi *Buti*, hogy nyolczad napra, miután minden táplálattól megfosztatott azon öt boldogtalan, felsnyitván a torony, mind halva találtattak. Ha tehát fia a hatodik napon haltak meg végképen, mint Ugolino bizonyítja (24-dik harmadka), nem élhette túl őket, hanem ha két napig.«

⁴ A fájdalomnál hatalmasabb volt a bőjtölés, az éhség; azaz: nem a fájdalom ölt meg, bár roppant nagy volt is az, hanem az éhség. (*Biagioli.*)

⁵ Mindez vad színekkel van ecsetelve, mond *Biagioli*, — de a harmadik vershez nincs fogható erő tekintetében.

⁶ Tudniillik az olaszoknak. Az »ott« szócskából Dante egynémely magyarázója azt következteti, hogy ő költeménye e részét nem Olaszországban írta. Mások az »ott« által csupán Toscanát akarják értetni, minthogy ott némi különös sziszegéssel ejtetik ki a *si*. Legtöbben azonban egész Itáliára értik azt, minthogy Dante másutt az *oc*, *oi* és *si* igenlő szócskákkal a három délszaki nemzetet, tudniillik a spanyolt, francziát és olaszt jellemzi.

⁷ A szomszéd népek (luccaiak, firenzeiek, genuaiak stb.), melyekkel a pizaiak akkortájtban majd szakadatlanul háborúskodtak.

⁸ *Capraja* és *Gorgona*, két szigetke a tyrhenumi tengeröbölben, nem messze az Arno torkolatától.

⁹ *Arno*, Toscana folyója, mely Pizát keresztülfolyva, a várost ketté osztja s nem messze tőle a tengerbe ömlik.

¹⁰ Hogy a gát miatt meggyűlvén s elborítván a várost, habjaiba a lakosok mind befuljanak.

¹¹ *Hire volt*, itt annyi, mint *vádoltatott* arról, hogy némely várat, árulással, Piza elleni kezére játszott. (L. fenebb a 8. jegyzetet.) *Dante Péter* azonban e tárgyról emlékezve azt mondja, hogy Ugolino gróf a pizaiak Ripafratta, D'Asciano és Della-Vena nevű három várát a luccaiaknak csakugyan átadta.

30. Ártatlanokká tette zsenge évök,
Uj Thébe¹ őket Ugocciót, Brigátát,
S a másik kettőt, kit fenn a dal említ.²
31. Tovább haladtunk, merre a jegedtség
Más népcsoportot érdemesen szorít át;³
Nem meghajolvák ők, hanyatt terítvék.⁴
32. Maga a sírás tiltja sírni őket,
S a fájdalom, mely gátot⁵ lel szemökben,
Beljökre fordul kinukat növelni.
33. Első könyűjök kéreggé rögződik,
És, mint sisakszem kristályból,⁶ betölti,
A héj alatt a szem homrát egészen.⁷
34. És jóllehet, mint bőrkeményedésről,
Elköltözött volt fázásnak miatta
Mindenneműleg arczomról az érzés:⁸
35. Már némi szellőt, úgy látszék, hogy érzek:⁹
Miért is én: »ki költi ezt, vezérem?
Nincs itt alattán minden gőz kioltva?»¹⁰

¹ Thebehez hasonlítja költő Pizát, minthogy itt is, mint ott, sok polgárvér folytatott. L. eziránt a görög mythológiát; többek közt Pentheuszt és Athamaszt, Eteokleszt és Polynikét meg Jokasztét. A *zsenge év* itt csak annyit jelent, hogy nem voltak olykorúak, kik a hazaárulási bűnben osztozhattak volna Ugolinovál.

² Anzelmucciot (17. harmadka) és Gaddot (23. harm.), Gaddo és Ugucione fiai. Anselmo és Brigata (máskép Nino) unokái voltak Ugolinonak.

³ *Más népcsoportot*, tudniillik az árulók harmadik osztályát; egyét azon négynek, melyekről az előző énekben emlékezett a költő.

⁴ Azaz: hanyatt fekvén egész képök látható; miután egy neme a büntetésnek az árulókra nézve, ha fölfedetnek.

⁵ Minő gát legyen ez? megmagyarázza költő maga a következő 33. harmadkában.

⁶ *Visiere di cristallo* áll az olasz szövegben s így én *sisakszemel* tévék a fordításban, mi egyenesen kifejezi az olasz *visiere*-t a Crusca magyarázata szerint is. Vannak azonban Dante magyarázóí közt, kik (mint *Landino*, *Vellutello*, *Daniello* s ezek nyomán *Lombardi* is) a *visiere*-t itt *pápaszemül* veszik, úgy okoskodván, hogy a költő ehhez akarta azon kárhozottak megjégedt könyűit hasonlítani.

⁷ Az első könyű megfagyván, mintegy jégkéreggé válik, mely a szem-pillának belső homorodását egészen elfoglalván, megakadályoztatja a könnyek további folyását s így nem sírhatván ki magokat ezen bűnhődők: belső kínjuk csak nagyobbodik.

⁸ *Mindenneműleg* — — — az érzés, azaz: minden érzés.

⁹ Noha érzéstelenek lettek arczizmai a mélységbeni vándorlás közben, mégis megérezé a szelet, melyet (mint a következő énekben előadandja) Lucifer támasztott, oly hatalmas, oly éles volt az.

¹⁰ A *gőz*, mint látjuk, e helyütt úgy említettik, mint a szélnek párolgások által szülője, melyeket pedig a nap idéz elő s miután oda alá a nap sugarai nem hatnak s így gőzölgések sem idézethetnek elő általok, csodálkozását jelenti a költő a széltüinemény fölött.

36. S hozzám imígy ő: »tüstint ott leszesz, hol
Tennen szemed fog erre megfelelni,
Látván az indot, mely fuvalmat hullaszt.«¹
37. S egy nyomorult a jég-haj köztiékből
Kíálta hozzánk: »oh kegyetlen lelkek,
A míg utolsó széketek ki nem jár,²
38. A durva leplet fejtsétek le rólam,
Hogy szúm betöltő kínomat kiöntsem
Kissé előbb, mint könyvem megjegyedne.«
39. Mért néki én: »hogya tőlem ily segílyt nyerj,
Mondd meg, ki voltál? s meg nem mentve téged
Ám szálljak én le a jég fenekére.«³
40. Felelt tehát: »én fráter Alberigo
Vagyok,⁴ ki rossz kert rossz gyümölcse lévén,
Fügék helyett itt gyűjtök pálmazilvát.⁵
41. »Oh, szóltam én: hát meghaltál te is már?«⁶
S hozzám viszont ő: »testemmel mi történt
Fenn a világban, az tudtomra nincsen.

¹ A fuvalmat Lucifer szárnyainak rázása okozván, tüstént ott leszünk, hol az érzett szél okozóját meglátod. — *Ind*, elavult gyök, melyből *ind-ül* igéink stb. származtak. Használandónak hittem itt, hol az olasz *cagione* nem annyira *belső*, mint inkább *külső* okot fejez ki: Lucifert értvén, ki szárnyai mozgatása (folytonos *ind-ása*) által szüli a szelet. Fuvalmat *esöz* (piove) van az olasz szövegben; a »hullaszt« igével legsajátábban hittem fordíthatni, miután a *hull* ige, kivált költőileg, *esik* (eső) helyett is használtatik. »*Hull a zápor*«, például, stb.

² Az olasz szöveg *posta* szavát *székkel* adtam. Eziránt így szól Lombardi: *Posta per posto, situazione* (hely, helyzet, szék, ülőhely) másoktól is használtatik ily értelemben. L. a *Crusca* szókönyvét. Úgy okoskodik a megszólító bűnös, hogy a hozzá közeledő vendégek *helyeül* a pokol legutolsó osztálya van határozva, minthogy arra menőben valának, s minthogy ott a legistentelenebb árulók *helye* van, nem kétkedett őket így szólítani meg: »kegyetlen lelkek!«

³ A *jég fenekére*, azaz: a leggonoszabb árulók közé. — *Ám szálljak én le* stb.; e helyre nézve így ír Lombardi: Ezen átkozódással rászedte Dante a bűnöst, azt hitetvén el vele, miszerint, meg nem tartva fogadását, le fog szállani bűnhődni azon mélységbe; mialatt ő csak azt értette, hogy le fog ugyan oda szállani, mint előre tudta már, de nem bűnhődni, hanem azon helyet csupán megnézni.

⁴ »Manfredi Alberigo, Faenza urainak egyike, ki öregségében dőzsbaráttá (frate gaudente) lett. Oly kegyetlen volt, hogy összezcivódván a többi barátokkal, eltökélte őket kiirtani s azért kibékülést szinlelvén, pompásan megvendégelé őket s a lakoma végén parancsot adott, hogy »adják fel a gyümölcsöt«, mi sajátlag jelszó volt arra, hogy az elrejtett hajduk előugrálván, a barátokat mind leöldöznék, mi a »gyümölcs« szó hallatára meg is történt.« *Laudino*. A megöltek közt volt Alberghetto is, ki a berohanó hajduk láttára megijedvén, ki gyermek lévén, Alberigho csuklyájába bútt s ott érte őt a gyilkolás.

⁵ Firenzei közmondás: annyit tesz, mint »kövel dobálják s kenyérral hajt vissza«. Itt a bűnhődő Alberigho árulásaira vonatkozat miatt igen helyén. Minthogy azonban a pálmazilva nemesb gyümölcsnek tartatik a fügénél, azt akarja mondani a szóló, hogy kettősével méretik neki vissza a kín, mit az általa meggyilkoltaknak okozott; vagyis busásan megkapom tettemnek díját.

⁶ Mintegy meglepetve kérdi a költő, minthogy Alberigo még akkor életben volt.

42. Van oly előnye¹ e Ptolomaeana,²
 Beléje gyakran hogy lehull a lélek
 Előbb, mint azt meglódná Atroposz.³
43. És hogy te annál készebb légy lefejni
 A megüveglett könyveket szememről,
 Tudd meg: mihelyt a lélek árulóvá
44. Lesz, mint levék én, tüstint elragadja
 Testét egy ördög s kormányozza aztán,
 Míg majd egészen elforgott idője.⁴
45. Ehhez hasonló szárazkútba⁵ hull az,
 És teste ottfenn látható talán még
 Ez árnyak is, mely itt fagyalg mögöttem.
46. Ismerheted, ha csak most jössz alá: ő
 Ser Branca d'Oria⁶ és több éve annak,
 Mióta így⁷ lőn jég közé bezárva.«
47. Hozzá viszont én: »úgy hiszem te megcsalsz,
 Mert Branca d'Oria nem halt meg maiglan;
 Eszik, iszik, alszik és ruházkodik még.«
48. A Malebranchék vermében,⁸ felelt ő,
 Ott fenn, holott is a szívós szurok forr,
 Nem érkezett meg a Zanche Mihály⁹ még,
49. Helyettesül hogy ördögöt hagyott fenn
 Saját testében s egy rokonjaében,¹⁰
 Ki társa volt az árulási bűnben.

¹ *Előnye*, azaz: tulajdonsága.

² *Ptolomaea*, így nevezi Dante a pokol ezen részét Ptolomaeusról, Egyiptom királyáról, ki Pompejust, a pharsaliai ütközet után hozzámenekvőt; vagy Makkabeus Simon vejéről, szinte Ptolomaeusról, ki a hozzá menekült ipát s két sógorát árulással megölte. *Lombardi*.

³ A régiek három párkájának egyike, az, ki az életfonalat elmetszé s ezáltal a lelket a testből kiköltöztetvén, azt mintegy meglódná az alvilág felé.

⁴ Míg halálának természet szerinti ideje le nem folyt.

⁵ Kútnak nevezte Dante már előbb (XXXI. én. 11. h.) a poklot. *Cisterna* áll az olasz szövegben; a magyar (tudomra) *szárazkútnak* mondja ezt, mint-hogy szárazon készül s kívülről jár belé a víz, megkülönböztetésül a *kúttól*, melynek forrásvíze van. *Vizfogó* lehet egyéb üreg is, mely a vizet felfogja, ha feneke s oldala kikövezve nincs is, mint szokott lenni a szárazkúté. Káldy is a »cisterna vetus«-t (Moyz. XXXVII. 20. 24. v.) »ó kút«-tal fordítja.

⁶ Oriai Branca úr genuai polgár, ki ipát Zanche Mihályt, árulással megölte, hogy a logodoroi bíróságot (Sardiniában) annál könnyebben elfoglalhassa. *Lombardi*.

⁷ *Igy*, azaz ily szorosán, mint látod itt a jég közt.

⁸ Malebranchék verme, melyben Dante a pénzváltókat bűnhödteti; így nevezi azt azon ördögöktől, kik a pokol azon részében uralkodnak. (L. Pokol XXI. 13. h. és XXII. 34. h.)

⁹ Zanche Mihály, D'Oria Branca ipa, kit szinte, mint pénzváltót, a pokolba helyez a költő. L. a fönnebbi 6. jegyz.)

¹⁰ »Mondják, hogy ipa meggyilkolásában D'Oria Brancát egyik rokona segítette volna.« *Venturi*.

50. De nyujtsdza erre jobbod valahára,
Nyissad szemem meg. És én nem nyitám meg;
S íranta illem¹ volt a póriasság.
51. Ah Genuának minden jó szokástól
Pártos lakói,² telvék bűn s gonosszal,³
Mért a világról nem szórattatok szét?
52. Im a Romagna legroszb szellemével⁴
Találtam olyat ti közületek,⁵ ki
Tettének érte lelkileg Cocytban⁶
53. Fürdik, míg ottfenn testben élni látszik.

. . . Látni való, hogy Császár danteskái nagy szeretettel készült, gondos munkák, melyektől az úttörés érdemét és dicsőségét elvitatni nem lehet. Jogi könyveit, novelláit, sőt verseit is az idő malma leőrölte vagy hova-hamar le fogja őrölni, azt azonban, hogy Dantet nyelvünkön ő szólaltatta meg először, a magyar irodalom történetének maradandóan föll kell jegyeznie.

II.

A Dante születésének hatszázados évfordulójakor megalakult német Dante-társaság annaleseinek első kötete 1867-ben látott napvilágot. Kertbeny szerint az Inferno magyar fordítása Deáky Zsigmond püspök, győri kanonok és akadémikus asztalfiókjában ekkor már rég készen állott.⁷

Kertbeny tudósítását J. Ferrazzi híven tolmácsolta:

»Il Vescovo Mr. Sigismondo Deáky tradusse tutto l'Inferno in esametri ungheresi. È tuttavia inedito.«⁸

Deáky Zsigmondról (1795—1872), a Bourbon Károly Lajos spanyol infans és luccai herceg egyetlen fiának, Ferdinándnak nevelőjéről, ki sok időt töltött Itáliában,⁹ olasz nyelven magyar grammatikát szerzett,¹⁰ verseket faragott¹¹ és fordítgatott,¹² némi

¹ *Illem*, illemesség helyett, a. m. *cortesia*, mi itt szinte helyes, kellő, igazságos tettet jelent, mind az isteni igazság, mind a bűnös érdeméhez képest: nem érdemelvén hitelt, ki másnak benne helyezett bizalmát elárulja. *Lombardi*.

² *Pártos*, azaz elfordult lakói.

³ *Bűn s gonosszal*, a. m. mindennemű rosszal.

⁴ *Alberigoval*, ki Faenzából, a Romagna egyik városából volt.

⁵ *Ser Branca D'Oriát*.

⁶ *Cocytus*, a görög-római mythos szerint a pokol egyik folyója. Alatta Dante itt azon jégvermet akarja értetni.

⁷ Kertbeny: Dante in der ungarischen Literatur. Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. 142. lap.

⁸ *Manuale Dantesco*. Bassano, 1871. IV. p. 465.

⁹ Császár F. 1839-ben Luccában találkozott vele. Lásd: *Utazás Olaszországban*. Buda, 1844. II. 79.

¹⁰ *Grammatica ungherese ad uso degl' Italiani*. Roma, 1827.

¹¹ Erdélyi Múzeum 1817. évi folyam.

¹² *Elegia egy falusi temetőre*. Gray Tamás után. Vitéz de Rossi János Ferencz úrnak, tisztelt barátjánk ajánlja Deáky Zsigmond. Rómában, 1827.

szóbeszéd alapján bizvást föl lehetett tételezni, hogy talján klaszszikusokkal bővelkedő könyvtárában Dante magyáritásával szórakozik.¹

Ez a föltevés mindamellett csütörtököt mondott, mert Deáky olvasgatta ugyan Dantet, de nem fordította. Nevét tehát törülnünk kell a magyar Dante-fordítók listájáról, jóllehet Császár kétségtelesen szintén reá gondolt, mikor 1853-ban az Akadémiának jelentette:

»Hozzá fogtam a Divina Commedia fordításához; de a sor úgy alakítá körülményeimet, hogy megszakasztám s talán örökre, munkámat. Azonban nagy örömemre volt hallanom, mikép vannak, kik abban akadálytalanul fáradozhatnak. Adja irodalmunk nemtője, hogy szerencsésebbek legyenek nálamnál; kedvök, azt tudom magamról, lankadni nem fog.« . . .²

A német Dante-társaság első évkönyve Kertbeny idézett cziklén kívül a Francesca da Rimini jelenetnek (Inf. V. 73—142. sor) Gy. aláírású, tartalmilag túrhető, de formailag kegyetlenül sántikáló terzina-rímás fordítását is közölte.³

Endrődi Sándor azt vélte, hogy a Gy. jegy alatt Bálinth Gyula rejtőzött,⁴ Bálinthnak azonban, kik elsőül ültette át az egész *Divina Commedia*-t nyelvünkre s Dante terzináit rímes hexametekben fordította, még tizenhét év mulva sem volt tudomása Gy. kísérletéről . . .

Bálinth Gyula (István) 1824. februárius 18-án Csík-Kozmáson született. Mint határszéli székely fiú, a humaniórákat a csík-somyói gimnáziumban végezte. A bölcseletet Kolozsvárott hall-

Gray híres versének Dantere: »che paia il giorno pianger che si more« (Purg. VIII. 6.) emlékeztető első sorát Deáky így fordította: »Hirdeti a lemenő napot a szomor esti harangszó.« — Szász Károly ugyanezt következőleg adta vissza: »Szól az estharang a nap hunytát hirdető.« Kisebb műfordítások. Budapest, 1873. 134. lap.

Dante főntebbi sorát a közvetlen megelőzőkkel (Purg. VIII. 1—6.) Lord Byron is fölhasználta a Don Juan III. énekének 108-ik stanzájában:

Oh édes óra! Mélává teszed te
Tengerre szálltat, ha lejárt a nap,
Mely hű baráti körből messze vitte.
Halk fájdalom vándor szívébe csap,
Ha estharang zokogva bűg felette
A nap kihunyván! . . .

Don Juan. Lord Byron verses regénye. Fordította Ábrányi Emil. Második javított kiadás. Budapest, 1899. I. 197. lap.

¹ Mintegy háromezer kötetet számláló könyvtárát, melyből tizenkilencz kötet volt a danteska, még életében a győri papnevelő intézetnek ajándékozta. — Kisfaludy Á. Béla: A győri püspöki nagyobb seminarium könyvtáráról. Magyar Könyvszemle. 1884. évi folyam. Budapest, 1886. 27. lap. — Továbbá: A győri püspöki papnevelő intézet könyvtárának czímjegyzéke. Összeállította dr. Zalka László. Győr, 1893.

² Új Magyar Muzeum. 1853. I. 319. lap.

³ Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. I. 371—273. lap.

⁴ Fővárosi Lapok. 1871. 171. szám.

gatta s ugyanott lépett a francziskánusok rendjébe. A mikházi zárdában eltöltött novicziátus után Gyulafehérvárra küldötték theológiára.

Áldozópappá szenteltetvén, 1849-től 1851-ig Marosvásárhelyt tanított.

Kérelmére 1851. augusztusában a katonasághoz nevezték ki lelkésznek.

Stanislauban, a Coronini ezrednél volt első stációja.

Kilenczedfél esztendeig hányódott ide-oda Galicziában, hol legnagyobb örömet az képezte, ha az oltár mellől székely atyjafiainak és »besorozott« magyar tiszt-barátjainak édes, vigasztaló szavakat mondhatott.

Itt ismerkedett meg a német irodalommal s a német irodalom révén Tassoval. Az olasz nyelvet is ekkor kezdette tanulni, még pedig annyi igyekezettel, hogy a *Gerusalemme liberata*-t eredetiből fordíthatta. Közben népies verseket írogatott. Humoros és erkölcsi tartalmú költeményei később is sűrűn jelentek meg különböző lapokban.

Az 1859-dik év elején Olaszországba indult.

Ezúttal csak félévig maradt Itáliában, honnan sorsa Bécsbe vetette.

Az osztrák fővárosban 1860-tól 64-ig állomásozott.

Az *Idők Tanuja* gyakorta kapott tőle becses tudósításokat s a *Megszabadított Jeruzsalem* első hat énekének fordítását szintén e lapban publikáltatta. A szerkesztővel, Lonkay Antallal, történt összekoczczanása azonban a további közlést megakasztotta.

Ezredese most arra biztatta, hogy ajánlja munkáját Gizella főhercegnőnek s ő a nyomtatás költségeit az udvarnál kieszközli számára.

Igy jelent meg *A megszabadított Jeruzsalem* a bécsi udvar jóvoltából könyvalakban.¹

Az 1864-dik év januáriusában Bálintot a schleswig-holsteini háborúba kommandiroztak, majd Brünnbe, 1865. végén pedig újra Olaszországba, Legnano-ba.

Három év múlva, 1868-ban, Wels-ben a tizedik huszárezrednél káplánkodott, miután előbb, 1867-ben, szekularizáltatta és a szombathelyi egyházmegyébe vétette föl magát,

Tizenkilencz aktív szolgálati és három hadi évvel 1871-ben nyugalomba vonult. Azóta, 1894. november 20-án bekövetkezett haláláig, Kolozsvárott éldegélt.

Bálint az olaszon kívül németből² és latinból³ is fordított.

¹ A megszabadított Jeruzsalem. Torquato Tasso után fordította Bálint Gyula. Pest, 1863.

² Jadviga. Költemény 11 énekben. Beck Károly után. Pest, 1864.

³ Vers-szemelvény. A régiek elmésen mulattató bölcse mondataiból. A latin eredeti nyomán. Gyula-Fehérvár, 1871. — Paedrus aesopi meséi. Kolozsvár, 1876. — Aesopus meséit is lefordította s ezekből elszórva sok megjelent a lapokban.

Danteval 1863-ban kezdett foglalkozni s 1864-ben, a danebroggi és düppeli erődítvények bevétele után, a sebesültek kórházi látogatása mellett megmaradt minden szabad idejét az *Inferno* átültetésére használta. A *Purgatorio*-ra — írta nékem 1884. márczius 7-én, — Brünnben s a *Paradiso*-ra Legnano-ban került a sor. »Ez — tette hozzá, — egészen természetszerű útnak látszék; Schleswig, Morva és Itália — pokol, purgatorium és paradicsom.«

A *Paradiso*-ra vonatkozólag azonban a jó öreget cserben hagyta memoriája.

Kezeim között vannak öt füzetet kitevő szépen tisztázott Dante-fordításai. Az első füzet az *Inferno* I—XII. énekét tartalmazza, a második az *Inf.* XIII—XXIII. éneket, a harmadik az *Inf.* XXIV—XXXIV. és a *Purgatorio* I—IV. énekét, a negyedik a *Purg.* V—XXXIII. énekét és az ötödik az egész *Paradiso*-t. A lapok alján a kommentár számára mindenütt üres hely van hagyva.

Az *Inferno* és a *Purgatorio* kéziratában még sohasem tüntette föl, hogy az egyes énekek fordítása hol és mikor készült. E szokást csak a *Paradiso*-ban kezdette gyakorolni. — A hetedik ének végén olvasom először: 1865. május 1. s a tizenegyedik ének végén: 1865. május 26. Brünn. A tizenharmadik ének végén: jún. 5. 1865. A tizenötödik ének végén: jún. 16. 1865. Brünn... A tizennyolczadik ének végén: júl. 2. 1865... A huszadik ének végén: Brünn, 11. júl. 1865. s a harminczharmadik ének végén: Brünn, 30. október 1865. A dátumhoz helyenkint jámborul ezt is hozzáfűzi: O. A. M. D. G.¹

Ebből egyrészt az tűnik ki, hogy Bálinth meglehetősen gyorsan dolgozott, másrészt, hogy a *Divina Commedia* átültetésével teljesen elkészült, még mielőtt Legnano-ba masirozott volna.

Arany János és Imre Sándor a kifogások mellett, melyeket a megszabadított *Jeruzsalem* rímelt (aa, bb, cc) hexameteres fordítása ellen fölhoztak, elismerték, hogy ez nem mondható értékelennek.² Bálinthnak mégis sok gúnyt kellett miatta elszenvednie. Meg is bánta, hogy Dantéját hasonló formában magyarította s épen nem sietett annak közzétételével. A mai napig csak néhány ének került belőle nyilvánosságra.

Az *Inferno* tartalmi kivonattal és rövid jegyzetekkel ellátott első énekét B. Gy. aláírással a *Független Lapok* című pesti újság (szerk. Zoványi Mihály) 1868. februárius 11-diki (34.) számának tárczája hozta. Ezt a II—V. ének követte ugyanazon napilap 41., 42., 50., 51., 52., 53., 82. és 83-dik számában.

A hatodik éneknél a közlés véget ért. Bálinth ekkor a *Pesti Hírnök*-nek kínálta föl munkáját, mire Török János szerkesztő méltatlankodva azt felelte, hogy tudta szerint Dánte a pápákat bántalmazta, tehát nem méltó a kiadásra.

¹ Omnia Ad Maiorem Dei Gloriam.

² Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai. Budapest. 1897. 276. lap. — Imre Sándor: Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 91.

Később Ágai Adolf a *Magyarország és Nagyvilág* 1873-dik évfolyamában (38. szám) közölte még egyszer a Pokol első énekének némileg átjavított fordítását tartalmi kivonat és kommentár nélkül. Az első ének nyomán ugyanabban a folyóiratban három éven belül még hét ének jelent meg a Pokol-ból — foglalattal és jegyzetekkel a következő rendben:

Második	ének: 1873. évf. 46. szám.
Harmadik	ének: 1873. évf. 50. »
Negyedik	ének: 1874. évf. 18. »
Ötödik	ének: 1874. évf. 28. »
Hatodik	ének: 1874. évf. 46. »
Hetedik	ének: 1876. évf. 7. »
Nyolczadik	ének: 1876. évf. 32. »

Ennyi jött nyomtatásban a *Divina Commedia* első teljes magyar fordításából. Szinnyei József és Weér Pál állítják, hogy Zoványi Autonomiá-jában, vagy mint az utóbbi mondja, Anthológiá-jában is jelent meg két ének belőle.¹ Mindketten tévedtek. Zoványi Mihálynak nem volt sem Autonomia, sem Anthologia című folyóirata.

A buzgó katona-pap nyugalomba vonulása után sokat simított munkáján, melyhez kommentárt is szándékozott írni. A magyarázatokkal azonban csak az Inferno kilenczedik énekéig jutott.

Bálinth Gyula Dantéjának külalakjával, a hármas rimű (a b a, b c b, c d c) hexameterrel páratlanul áll a Dante-irodalomban, mert hexameterben ugyan, kivált latinra, sokan fordították az isteni trilogiát,² de a hexametek rimeltetése kivülről senkinek sem jutott eszébe. Szolgáljon eltévesztett vállalkozása, vagy a mint ő mondja »kapricziája« mentségeül, hogy a leoninusnak nálunk régi, meggyökeresedett tradíciói voltak s hogy e barbár versforma minden változatával a latin után a magyar litteratúrában virágzott legtovább s a legkiterjedtebb módon.³ Hiszen még Petőfi sem átalította egyik szép költeményét: *Játszik öreg földünk . . .* rimes hexameterekben írni!

Aztán Bálinth úgy vélte, hogy »Dantenél tanácsosabb a bővítés, mint a csonkítás.« Ezért választotta az eredeti sorainál hosszabb lélegzetű hexametert. A rímekkel, illetőleg asszonanzsiákkal pedig kerekdedséget és könnyebb érthetőséget akart elérni.

¹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891. I. 420. — Weér Pál: A magyar Dante-irodalom. Bibliographiai vázlat. Egyetemes Philológiai Közlöny. Budapest, 1902. 47. lap.

² Danteről magáról is az a hit volt elterjedve, hogy a Commediát eredetileg latin hexameterekben készült megírni. V. ö.: La vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio. Testo critico con introduzione, note e appendice di Francesco Macri-Leone. Firenze, 1888. p. 71.

³ A leoninus. Tanulmány az irodalom és a verstan történetéből. Irta Lehr Vilmos. Budapest, 1892. 33. lap.

Az eredeti verssorok számához szorosán ragaszkodva, Dante tömör stílusát így bőbeszédűvé, pongyolává és helyenkint értelmetlenné lazította.¹ Álljon itt erre mutatóványul a *Paradiso* befejező éneke:

A Paradicsom XXXIII. éneke.

1. Szűz-anya, lánya saját méhedből szülte fiadnak,
Szendébb és magasabb mint bármely létű teremtmény,
Célja te annak, a mit végzett örök égi határzat.
4. Benned megnemesült természetiképen azon lény,
A melyet emberinek hívnak s pedig úgy, hogy adója
Alkotmányának műve lenni nem általa keblén.
7. Méhedben gyuladott ki azon szeretet heve újra,
A melynek melegén — örök élet békehonában
Sarjzatát hajtá e virág ilykép kifakadva.
10. Mint szeretetnek délnapfénye ragyogsz valahányan
Itt a magas körben s a halandóknak közepette
Életnedvű reményforrás vagy gyámolítóan.
13. Asszonyom oly nagy vagy s mindent oly hatva tehetsz te:
Hogyha ki nyerni kegyet vágy és nem fordula hozzád,
Az röppenni akar, mielőtt bir szárnyakat arra.
16. Nemcsak az esdőnek, ki tebenned helyzi bizalmát,
Nyujtja segélyét a te kegyességed, de gyakorta
Készen előzi meg a teljes buzgalmu ohajtást.
19. A kegyelemnek vagy s irgalmasságnak is anyja,
Égi magasztaltság diszesít s mindennemű jóság,
A mi az öszvesített lényeknek együtt nagyon adva.
22. Ez, ki amonnan, a hol legalantabb fekszik a posvány,
Által a mindenség kebelén szállott föl idáig
S szelleminek látá egyről-egyig élte folyását,
25. A te kegyednek jóvoltáért küldi fohászit,
Nyerni ohajtva erőt, melylyel magasabbra hatolhat,
Addig, a hol neki már a végüdv kutfeje látszik.
28. S én, kiben a látvány magamért soha még fokozottabb
Nem lón, mint im ezért, — egyesítve fohászaimat mind
Nyujtom bé neked, és oh lenni ne hagyj hiusoknak,
31. Annyira oszlatván te halandósága homályit
Szerte-könyörgésed hő buzgóságu hevében,
Hogy hasson be a legfőbb élv nyilvánulatáig.

¹ Dalla Piazza formailag és tartalmilag egyaránt kiváló hexameteres latin fordításában az *Inferno* első énekének százharminczhat sorát százhuszonhéttel, a második ének száznegyvenkét sorát százharminczegygyel, a harmadik százharminczhat sorát százhuszonnyolczczal adja vissza stb. Szóval majdnem minden énekből megtakarít néhány sort. L.: Dantis Alligherii Divina Comoedia hexametris latinis reddita ab abbate Dalla Piazza. Praefatus est et vitam Piazzae adiecit Carolus Witte. Lipsiae, 1848.

34. S égi királyné, a ki erőt birsz arra eképen,
A mit akarsz, kérlek még: sok látása után őt
Vágyainak tartsd meg hajlandóságiban épen.
37. Ingásában erőd őrizze a könnyen esendőt:
Ime Beatrice s vele mily sok boldogítottak
Egybe' velem, — mint kulcsolt kézzel esengők! —
40. Itt a szemek, melyeket maga atyja a mennyei honnak
Ugy tisztel, valamint kegyel, — a kérőre hajolván,
Megmutatták, mily igen tetszők neki tiszta fohászak.
43. Majd az öröklő fényárhoz fordultanak aztán,
Melybe hihetlen, hogy valamely más bármi teremtmény
Ennyire tiszta szemek sugarának hatna be lángján.
46. Minden ohajtásim végéhez ekép közelegvén
Ugy, valamint akarám, hogy föltett czéломat érjem,
Vágyakodásimnak lángját is szűnni el érzém.
49. Erre mosolygással Bernárd intést ada nékem,
Hogy szemeim mostan függesztném én a magosba,
A mit azonban már önként is teljesítettem.
52. S ím látásom ekép jobban-jobban kibomolva,
Biztosban hata bé már a fönnségteli fénybe,
Melynek öröktől van ragyogó maga általi volta.
55. Most így meggyarapult nézéseim terjedetére,
Hogy győzötve le rajt, nem tudja jelölni ki nyelvünk,
És mint rendkívülöst emlék be nem érheti mérve.
58. Mint az lenni szokott, a ki álmat látá, igen hűt,
S megmarad álma után tüneményének benyomása,
Míg maga a tisztább látvány emlékeiben eltűnt:
61. Ugy vagyok én magam is; — jelenésem bár tova szállva,
Hirtelenül megszűnt, de az abból hátrahagyottat
Édesen érzem alá kebelembe csepegni továbbra.
64. A hő nap sugarán így enyészik alakja a hónap;
A gyöngéd lapukat szint így ragadá el előbben
Egy szél, a melyeken volt írva sybillai jóslat.
67. Oh fő-fény te, ki úgy föl vagy magosodva körödben
Földi fogalmon túl: most bármi csekélyben e szemnek
Hagyjad látnia azt, a mi ott jelenék meg előttem;
70. S annyira engedjed hatalommal birni e nyelvet,
Hogy legyen általa bár rólad szikrányi dicsőség
Hagyva, melyet tartson meg a késő emberi nemzet;
73. Mert ha csekélyleg is énbennem földidézhet az emlék,
És ha parányilag is foglak zenghetni dalomban,
Úgy diadalmadból többet fognak föl az elmék.
76. Úgy hiszem, a fénynek, mely rám sugaraz vala ottan,
Élő nyilheve ép engem megsemmisítendett,
Róla ha néztemben szememet fordítani le fogtam.

79. S emlékszem, miszerint bátorságom tetemesb lett
Nyerve kitartását őáltala úgy, hogy eképen
Szemlélésem a megmérhetlen erőbe bemélyedt.
82. Oh túldús kegyelem, melytől áthatva, merészen
Függesztém szemem a véghetlen fény özönébe,
Annyira, hogy föloszolt szemléletem abban egészen!
85. Annak mélyedetén látám, ilykép belenézve,
Azt én a szeretet legbensőbb kapcsolatában,
A mi nyilatkozik a teljes nagy mindeniségbe:
88. Lények, esetlegek és mind az, mi ezekben szokás van,
Ott egyesülnek azok valamennyien, olyszerű módon,
Hogy csak egyetlen fény, a melyet hangoztata szájam
91. E köteléket, egész egyetemlegiségibe mondom,
Láttam alakja szerint, hiszem azt, mert érzete halmoz
Édes örömnök, a mint lehet arról széltibe szólnom.
94. Pillanatnyi idő rám több feledési homályt hoz,
Mint huszonöt század hoz azoknak, kiknek az árnyán
Bámula Neptun már a nagy Argón, — vállalatához.
97. Teljes lelkem ekép függő helyzetbe maradván,
Néze reá egyenest, mozdítlanul is figyelően,
S lángja nagyobbá lett mindegyre ezen csoda láttán.
100. E fényről, ha ki azt megpillantotta merőben,
Vizsgálódva szemét azután fordítani másra,
Úgy hogy a tetszés rajt megnyughatnék, — lehetetlen.
103. Minthogy azon jóság, mely ohajtásának a tárgya
Abba találja magát föl teljesen s kívülötte
Másba hiányos az, a mi tökélyességteli nála.
106. Im, de szavam már-már meg kezd rövidülni erőre
Abban is, a mire jól emlékszem, — mint csecsemőnek,
A ki fűrösztgeti még nyelvét emléők nedűjébe.
109. Nem ha mikép alakot tán egyszerűnél soha többet
Birna azon ragyogó élőfény, melyre tekinték,
S mely van, a mint volt, — meg sohse változtatja öröklet:
112. Sőt látásom alatt lőn csak, melynek növekedtét
Érzém, — nézve, azon mindig hasonos tüneményen
Változat olykép, a mint változatom maga történt.
115. Mélységgel teli és tisztán ragyogó elemében
Én eme főfénynek három kört tűnni ki láttam
Három színnel ugyan, de csak egy tartammal egészben...
118. És egyik a mástól látszék bent visszaraogyogtan,
Mint a szivárvány, — tűz színe volt a harmadikuknak
Származván hasznos fuvalomból ebben, amabban.
121. Oh mi elégtelen és halvány alkotni fogalmat
Vázolatomhoz a nyelv; és hogy kifejezzem e látmányt,
Arra csekélyszerűnek mondnom keves egybe csupán azt.

124. Oh örökös fény, a ki önödben önöd nyugodalmát
Egyleg fölleled és érted, s ilykép magad értve
Ismered és szereted — tetszést mosolyogva ki folyvást!
127. A kör, melynek akép látszék egy teljes egésze
Benned alakja szerint, mint visszfénynek ragyogása,
Lón, hova némileges kutatással néze szemem be,
130. S ennek mélyedetén ama színbe, mi néki sajátja,
Képe személyünknek tetszék im tűnni ki nékem,
Mely szemeimnek egész figyeletjét vonta magára.
133. Mint mérnök, ki eszét függeszti csak arra egészen,
Hogy fölmérje a kört, de alapját nem leli ennek,
Az mi imitt szükség, elméje akárhova térjen:
136. Állék én is azon csoda-uj látmányra hasonlag:
Nézni akartam — a kör mikép illeszti magába
A képet, valamint ez amabba belé hogyan olvad;
139. Erre azonban elég önerőmnek nem vala szárnya,
Hogyha egy oly villám nem sujtandá vala lelkem,
Melyre azon perczben betelék akaratbeli vágya.
142. Itt megcsonkula a hatalom fönn-képzületemben,
Ámde mikép a kerék hasonló forgásnak eresztve:
A vágy és akarat szintén úgy mozdula bennem
145. A szeretetre, melyen mozog a nap s csillagok ezre.

. . . Bálint Gyula Dante fölszínes fordítói közé tartozott. Hogy a Divina Commedia mélyére hatoljon, ahhoz fogyatékos volt a tudása és elégtelen a képessége. Az Inferno első nyolcz énekének magyarázataiból tűnik ki leginkább, hogy eredetijét mily gyakran félreértette. Az olasz nyelvben való járatosság ugyanis Dantenál a szükséges előkészület hiányát magában nem pótolhatja. Ezen kívül, bár némi ügyességgel verselt, a nyelv művészi kezelésével édes-keveset törődött. Mindamellett, anyagi hasznot vagy elismerést senkitől sem várva, Dantéján végig dicséretes kitartással és lelkesedéssel dolgozott. Adassék érte tisztelet emlékezetének!

KAPOSI JÓZSEF.